

Intermedialita a interferencialita

— Peter Zajac —

Výskum intermediality sa ešte pred desaťročím v literárnej vede vnímal ako *obrat* a používalo sa populárne spojenie *intermedial turn* (Wolf 1999). V publikácii *Cultural Turns. Neuorientierungen in den Kulturwissenschaften* (2006) Doris Bachmann-Medickovej sa síce intermedialita nestala súčasťou súdobých kultúrnych obrátov, ale samotný pojem sa slovníkovo štandardizoval (Wolf 2006) a teoreticky spracovala problém intermediality Irina O. Rajewsky (*Intermedialität*, 2002). Jej rozlíšenia transmediality, intramediality a intermediality sa ukázali ako užitočné, rovnako ako vnútorné odlíšenie troch intermediálnych situácií – intermediálnych vzťahov, zmeny médií a kombinácie médií (Rajewsky 2002: 19). Inventúru celej problematiky podal potom v českom kultúrnoteoretickom prostredí Jan Schneider (2008). Ako najvägnejší sa v Rajewskej koncepcii ukázal pojem intermediálnych vzťahov, ktorému venovala autorka neskôr osobitnú pozornosť (Rajewsky 2004). V súvislosti s nimi píše o *prekračovaní* mediálnych hraníc a *hybridizácii* médií (k tej pozri Spielmann 2004).

Pri uvažovaní o intermedialite som pôvodne vychádzal z presvedčenia, že kľúčom k hľadaniu jej estetickej účinnosti je synestetická povaha

intermediálnych procesov. Touto cestou sa vydala aj Astrid Winterová (2008). Základná teoretická inštrukcia sa pritom mohla oprieť o klasickú formuláciu Marshalla McLuhana, že nijaké elektronické médium nerozširuje len funkciu jedného zmyslu, ako to robili staré médiá, ale „tvorí celý náš nervový systém, a tým transformuje všetky stránky našej sociálnej i psychickej existencie“ (McLuhan 2000: 225).

Premisa o intermediálnej intenzifikácii vnímania, vyplývajúcej z toho, že nové médiá „tvorí celý náš nervový systém“, sa ukázala ako priveľmi optimistická vzhľadom na to, že v oblasti intermediálnych vzťahov existuje množstvo situácií, kde sa naopak vnímanie zintenzívňuje tým, že sa zmyslovo redukuje a oproti širokej synestetickému zmyslovej škále sa presadzuje zmyslový a mediálny minimalizmus. Ako jeden z možných príkladov možno uviesť funkciu čiernobielej fotografie ako protikladu farebnej alebo vsuviek čiernobieleho filmu do farebného v zmysle znakového rozlíšenia prítomnosti a minulosti.

Bokom pritom ostávalo uvažovanie o vzťahu intermediality a interferenciality. Interferencialita je pritom nielen nevyhnutnou podmienkou kombinácie médií a intermediálnych vzťahov, ale najmä zmeny médií, prechodov z jedného média do druhého. Tu sa vytvárajú pulzujúce interferenčné situácie, ktoré majú často chvejivú, epifanickú povahu. Môj príspevok ide týmto smerom a nekladie si iný cieľ ako poukázať na vzťah intermediality a interferenciality v mediálnych prechodoch na osi telesnosť – písmo – obraz – vec, v ktorých sa vytvárajú intermedialne uzlové body a zauzlenia.

Pokiaľ sa hovorí o intermedialite, zvykne sa najčastejšie uvažovať o kombinácii médií v performancii, v divadle alebo vo filme, o ekfráze v literárnom texte, o vzťahu písmo–obraz vo vizuálnej poézii a o vzťahu obraz–písmo v postkoncepte či o rozličných typoch preberania postupov jedného média druhým, o uplatnenie literárnych naratívov vo filme alebo filmových naratívnych postupov v literárnych textoch. Pokúsim sa ísť trochu odlišnou cestou.

Z mediálneho hľadiska vznikajú tri základné situácie s tromi rozdielnymi vzťahmi. Prvý typ vzťahov sa odohráva na úrovni telesnosť–znakovosť, pričom základným východiskom pri takomto spôsobe uvažovania je konštatovanie, že aj telo môže byť médium, keďže telesnosť je už svojou zakladajúcou povahou semiotická, pokiaľ mozog chápeme ako intímne prepojenie emócií, citov a mysle (Damasio 2000a, 2000b, 2005). V konečnom dôsledku to znamená, že telo nie je len potenciálnym nosičom znakov, ale samo *značí*.

Druhý typ vzťahov vzniká v plne rozvinutej znakovkej situácii v prechodoch medzi hlasom, písmom a obrazom, ale aj v situáciách rozličných modalít vzťahov medzi naratívmi a enunciatívmi (prózou a poéziou), a to nielen intertextuálne, ale aj intermediálne. Pojem *enunciácia* pritom chápem v zmysle *výpoveď* (*énoncé*), ako ho použili Émile Benveniste či Michel Foucault a ako s ním pracuje Giorgio Agamben (2009). Vychádza z kognitívneho rozlíšenia *mentálnych stavov* človeka a *príhod, udalostí, činností*, ako ich vyznačil Uri Margolin (2008: 4). Umožňuje v dnešnej situácii takmer absolútnej dominácie naratívov v rozličných médiách, oproti ktorým sa kladú bližšie nešpecifikované ne-naratívny, zdôrazniť komplementárnu rolu enunciatívov ako spôsobov poetickej (lyrickej) výpovede. Zároveň pomáha lepšie situovať vzťah medzi naratívmi a enunciatívmi v jednotlivých mediálnych situáciách a typoch médií, ale aj presnejšie vymedziť intratextové, intertextové a intermediálne prechody medzi nimi.

V treťom type vzťahov dochádza k spätnej interferencii medzi obrazom a písmom, ako napríklad v postkoncepte, alebo k zmene praktickej na estetickú funkciu všade tam, kde sa *veci* vyvážujú z praktickej funkcie, ktorú im udeľuje človek, a *techné* sa mení na *poesis* ako v estetike *nepotrebných vecí*, v ktorých sa veci stávajú *mimolidskou prírodou*. Tak to sformuloval už Maurice Merleau-Ponty: „Žijeme medzi predmety zkonstruovanými ľuďmi, medzi nástrojmi, v domech, v uliciach a mestech. Väčšinu času je vidíme jen prostřednictvím lidských akcí, jejichž působitěm sil mohou být. Navykáme si na to, že toto vše považujeme za něco, co existuje nutně a neotřesitelně. Cézannovo umění tyto návyky problematizuje a odkrývá mimolidskou přírodu, na níž se člověk zařizuje“ (Merleau-Ponty 1971: 43),¹ ale podobnú formuláciu použil aj jeho zasvätený čitateľ Oskár Čepan v súvislosti s výtvarníkom Mariánom Čunderlíkom: „[...] nemožno pri každom type nezobrazujúceho umenia hovoriť o antropomorfských črtách. Uplatňujú sa v ňom aj iné sily-živly neľudskej prírody a vesmíru, svet vedy a techniky, celá široká oblasť organického a anorganického bytia“ (Čepan 2006: 137).

Vzťah medzi telesnosťou a znakovosťou je intermediálny. Má interferenčnú a intersemiotickú povahu. Zreteľne to vidno na dvoch odlišných intermediálnych situáciách – pri performácii a na vzniku čiary a z nej písma. Jednotlivé typy performancií v podobe rituálov, divadelných inscenácií alebo vizuálnych performancií opísal Richard Schechner (2009). Základnou je otázka, či má performancia semiotickú,

1 Za tento poukaz vďačím Fedorovi Matejovovi.

alebo asemiotickú povahu. V oblasti divadla existujú dve základné odpovede. Jednu ponúka Erika Fischer-Lichteová vo svojej kľúčovej publikácii *Ästhetik des Performativen* (2004), ktorá chápe performanciu ako nesemiotickú udalosť. Jej teória sa však nemôže vyhnúť problému, ako performatívnu udalosť zaznamenať a uchovať: v podstate je potom táto teória odkázaná na ekfrastický opis udalosti alebo na rozličné typy vizuálnych záznamov, od dokumentárnych po estetizujúce. Fischer-Lichteová zdôrazňuje v performancii moment *udalosti*, na rozdiel od Iva Osolsobého, ktorý v nej naopak prioritizuje semiotický moment *ukazovania* (2002).

Otázka však stojí inak – či je samotná telesnosť asemiotická, alebo semiotická. Odpoveďou sú neurobiologické výskumy posledných dvoch desaťročí, a to predovšetkým Antonia Damasia, ktoré ukazujú, že telesnosť nielenže možno sprevádzať rôznymi znakovými prejavmi, ale – ako sme už povedali – že ona samotná značí, pretože je výrazom kľzavých, interferenčných prechodov od emocionality cez citovosť k mysli, kde myseľ ako garant semiotickosti funguje ako prejav telesnosti. Modálny, kľzavý prechod od telesnosti k znakovosti, od orality k literalite identifikuje aj Sybille Krämerová v prípade hlasu (Krämer 2006). Zo semiotického hľadiska ide pritom vždy o peirceovské interferenčné *indície*, prítomné v podobe stôp (Wirth 2007).

V tejto situácii dochádza k prechodu od telesnosti k znakovosti, od singularity (Petříček 2009: 140n) k diferenciacii a k opakovaniu. Je to sféra zrodu obrazu a písma z čiary, ako ju opisuje v elementárnej podobe Jiří Kolář v uplatnení telesného princípu „uvoľneného zápastia“ pri tvorbe čiary. Semioticky je to sféra modálnej, *interferenčnej* estetiky, ako ju kedysi vo svojom koncepte zmiešaných znakov (mixed signs) sformuloval Charles. S. Peirce ako výraz interferenčného prepojenia ikonických, symbolických a indexálnych znakov. V tomto zmysle smeruje vzťah medzi telesnosťou a znakovosťou do troch oblastí: do literatúry, hudby a vizuálneho umenia.

V podstate je to oblasť, ktorú dnes skúma inovovaná estetika vnímania, anestetika (Wolfgang Iser) či aestetika (Gernot Böhme). Udalosť sa v nej formuje primárne ako enunciatívny akt vnímania a reflektovania, ale patrí sem napríklad aj problém slepých škvŕn. V týchto situáciách dominuje výrazná synestetickosť vnímania, a to nielen v oblasti umenia, ale dnes predovšetkým v oblasti reklamy a pod.

Druhú situáciu by sme mohli označiť ako situáciu plne rozvinutej udalosti. Formuje sa predovšetkým ako vzťah naratívov a enunciatívov v próze a poézii, v súčasnosti najmä v oveľa väčšom rozsahu

intermediálnych a interdisciplinárnych naratívov vo výtvarnom umení, v dejepisectve, ekonómii, medicíne, práve a pod.

Pre túto situáciu je markantná prahová situácia, ako ju poznáme v Kolářovom prechode od písma k obrazu: „Ale poezie se mu zato měnila v deklamaci, rétoriku, literaturu; už nebyla tou velkou jistotou, jíž mu byla kdysi, přestávala být čistou pravdou, přestávala být poezií. Neboť poezie nemůže nic na tomto světě dobýt. Naopak, poezie, umění mají samy dobýt něco pro tento svět: ukázat jeho hotovost znovu jako nehotovost, uvolnit jej ze sevření faktů, otevřít mu prostor do svobody, vybidnout znovu k životu. Teď však právě tento prostor svobody Kolář ztrácel. Slova sama mu zatarasovala cestu k poezii [...]“ (Chalupecký 1990: 51–52). Kolář v tejto situácii urobil druhý krok – po prechode od telesnosti (ruky) k písmu (slovu) a obrazu (čiare) prešiel od písma k obrazu. Ďalším krokom v tomto procese je potom prechod od figuratívnosti k abstrakcii, k „premene figuratívne poňatej individuality na antropomorfické veličiny a pokus prevetliť ich, dôkladnejšie výtvarne ich materializovať v tvarosloví vizuálneho univerzalizmu“ (Čečan 2006: 139).

Z hľadiska protipohybu k súčasnej synestetickkej opulentnosti obrazu je dôležitá tretia situácia spätného prechodu od obrazu k písmu v postkoncepte, ktorá je výrazom nedôvery k obrazu a prejavuje sa okrem iného radikálnou redukciou synestézií, kde návrat od obrazu k písmu je aj výrazom senzuálneho oprostenia a disciplinácie.

Najzaujímavejším je však prechod od disponibility praktického účelu *potrebných* na poetickú indisponibilitu *nepotrebných* vecí, ktorá vedie k ich sekundárnej poetizácii, ako to poznáme od Duchampových ready made až po dnešnú poéziu nepotrebných vecí. Je to situácia na prechode od praktických funkcií vecí k poézii vecí. V podstate je ambivalentná a o funkcii vecí v nej v konečnom dôsledku rozhoduje rám (frame) a rámec (kontext), do ktorého sú zasadené. A opäť – je to situácia intermediálna a interferenciálna, situácia ukazovania, vystavovania, exponovania, uchovávanania, muzealizácie, pričom jedným z jej najzvláštnejších paradoxov je premena seriálnosti, charakteristickej pre praktické funkcie vecí, na sekundárnu singularitu, lebo nepotrebné veci prestávajú byť disponibilné ako čísla istej série a v novom rámci sa spätne singularizujú, tak ako sa singularizujú v priemyselnom múzeu parné lokomotívy, opatrené jedinečným číslom, alebo na fotografiách singularne udalosti, ktorých referentom je podľa Rolanda Barthesa „toto bolo“ (Petříček 2009: 133). Technická reprodukovateľnosť fotografie, jej seriálnosť a opakovateľnosť sa zaznamenaním tohto „toto

bolo“ mení na fotografii na jedinečnú udalosť, ktorá sa už nikdy nemôže zopakovať.

Všetky tieto intermediálne situácie sú nevyhnutne interferenčné, pohybujú sa v medzipriestoroch a na hraniciach jednotlivých médií, v situáciách, v ktorých v jednom médiu interferujú vlastnosti viacerých médií. Obnovujú záujem o estetiku vnímania, vychádzajúcu z nového chápania mediality. Z tohto hľadiska je podstatná prvá situácia prechodu od telesnosti k znakovosti. To je primárna situácia vnímania. Hoci Claude Lévi-Strauss ako dôsledný štrukturalista odmieta vnímanie ako možný predmet vedeckého poznania a hovorí, že „daná skutočnosť a vnímanie sú ilúziou [...] a svet farieb, pachov, tónov je klamlivý a mátie naše zmysly“ (in Altweg 2009: 32), reálnym faktom je, že nech je zmyslové vnímanie akokoľvek nespoľahlivé a oproti priehľadnosti dichotomických opozícií vo svojej modálnej povahe rozlíšiteľné len na základe interferenčných indícií, škálovateľných iba v podobe modálnych markerov, tvorí elementárne telesné vnímanie z mediálneho hľadiska primárnu ľudskú situáciu, ktorú nemožno obchádzať. Až vo svojej sekundárnej pozícii, v podobe písma a jeho prechodu k obrazu, sa spája intermedialita s intertextualitou, od ktorej sa v tretej intermediálnej situácii zase oddeľuje. Z tohto hľadiska už potom nie je náhodný intermediálny oblúk od ľudskej telesnosti cez hlas, písmo a obraz k veci a mimoludskej prírode.

Literatúra

AGAMBEN, Giorgio

2009 *Signatura rerum. Zur Methode*, prekl. Anton Schütz (Frankfurt am Main: Suhrkamp) [2008]

ALTWEG, Jürg

2009 „Der Mensch ist eine optische Täuschung. Zum Tod von Claude Lévi-Strauss. Ein Gespräch über Marx, Freud, Wagner und Rousseau“, *Frankfurter Allgemeine Zeitung*, č. 257, s. 32 [rozhlasový rozhovor z 1988, zde prvý raz v tlačenej podobe]

BACHMANN-MEDICK, Doris

2006 *Cultural Turns. Neuorientierungen in den Kulturwissenschaften* (Reinbek bei Hamburg: Rowohlt)

ČEPAN, Oskár

2000 „Od človeka na prah univerza“, in Juraj Mojžiš: *Marián Čunderlík* (Bratislava: Sloart), s. 134

2006 „Od člověka na prah univerza“, in Barbara Bodorová, Peter Zajac: *Obrazy Oskára Čepana* (Prešov: Michal Vašek), s. 139

DAMASIO, Antonio R.

2000a *Descartesův omyl. Emoce, rozum a lidský mozek*, přel. Lucie Motlová, Alžběta Hesová (Praha: Mladá fronta) [1994]

2000b *Ich fühle, also bin ich. Die Entschlüsselung des Bewusstseins* (München: List Verlag) [1999]

2005 *Der Spinoza-Effekt. Wie Gefühle unser Leben bestimmen* (München: List Verlag) [2003]

FISCHER-LICHTE, Erika

2004 *Ästhetik des Performativen* (Frankfurt am Main: Suhrkamp)

CHALUPECKÝ, Jindřich

1990 „Příběh Jiřího Koláře“, in idem: *Na hranicích umění* (Praha: Prostor/Arkýř), s. 40–69

KRÄMER, Sybille

2006 „Die ‚Rehabilitierung der Stimme‘. Über die Oralität hinaus“, in Sybille Krämer, Doris Kolesch: *Stimme* (Frankfurt am Main: Suhrkamp), s. 269–295

McLUHAN, Marshall

2000 „Marshall McLuhan versus Playboy. Upřímný rozhovor s veleknězem popkultury a metafyzikem médií“, přel. Irena Přikrylová, Martin Krejza, in idem: *Člověk, média a elektronická kultura* (Brno: Jota), s. 213–249 [1969]

MARGOLIN, Uri

2008 *Kognitivní věda, činná mysl a literární vyprávění*, přel. Hynek Zykmond (Brno/Praha: ÚČL AV ČR) [1999, 2003]

MERLEAU-PONTY, Maurice

1971 „Cézannovo pochybování“, přel. Oldřich Kuba, in idem: *Oko a duch a jiné eseje* (Praha: Obelisk), s. 35–71 [1939]

OSOLSOBĚ, Ivo

2002 *OstENZE, hra, jazyk. Sémiotické studie* (Brno: Host)

PETŘÍČEK, Miroslav

2009 *Myšlení obrazem* (Praha: Herrmann & synové)

RAJEWSKY, Irina O.

2002 *Intermedialität* (Tübingen/Basel: Francke)

2004 „Intermedialität ‚light‘? Intermediale Bezüge und die ‚bloße Thematisierung‘ des Altermedialen“, in Roger Lüdeke, Erika Greber (eds.): *Intermedium Literatur. Beiträge zu einer Medientheorie der Literaturwissenschaft* (Göttingen: Wallstein Verlag), s. 27–77

SCHECHNER, Richard

2009 *Performancia: teórie, praktiky, rituály* (Bratislava: Divadelný ústav)

SCHNEIDER, Jan

2008 „Intermedialita: malá vstupní inventura“, in Jan Schneider, Lenka Krausová (eds.): *Vybrané kapitoly z intermediality* (Olomouc: Univerzita Palackého), s. 5–15

SPIELMANN, Yvonne

2004 „Intermedialität und Hybridisierung“, in Roger Lüdeke, Erika Greber (eds.): *Intermedium Literatur. Beiträge zu einer Medientheorie der Literaturwissenschaft* (Göttingen: Wallstein Verlag), s. 78–102

WINTER, Astrid

2008 „Intermedialita a synestezie“, in Jan Schneider, Lenka Krausová (eds.): *Vybrané kapitoly z intermediality* (Olomouc: Univerzita Palackého), s. 49–65

WIRTH, Uwe

2007 „Zwischen genuiner und degenerierter Indexikalität: Eine Peircesche Perspektive auf Derridas und Freuds Spurbegriff“, in Sybille Krämer, Werner Kogge, Gernot Grube (eds.): *Spur* (Frankfurt am Main: Suhrkamp), s. 55–81

WOLF, Werner

1999 *The Musicalisation of Fiction. A study in the Theory and History of Intermediality* (Amsterdam: Rodopi)

2006 „Intermedialita“, in Ansgar Nünning (ed.), Jiří Trávníček, Jiří Holý (eds. českého vydání): *Lexikon teorie literatury a kultury* (Brno: Host), s. 345–346 [1998]

Intermediality and interferentiality

This essay refers to the relationship between intermediality and interferentiality in media transition on the corporality-writing-picture-object axis, in which intermedia nodal points and kinks are created. From the media point of view,

three basic situations with three different relations arise. The first type of relationship is enacted at the corporality-signification level. This cogitation stems from the statement of fact that a body can also be a medium, as corporality by its basic nature is still semiotic, as a body is not only a potential sign carrier but actually signs itself. The second type of relationship originates in a fully developed sign situation where different modalities of relations between narratives and propositions exist. In the third type of relationship, there is reverse interference between picture and writing, as well as the creation of a poetry of unnecessary things as part of the transformation from a practical function to an aesthetic function, at the end of which not corporality and the body, but the object as a sign of “extra-human nature” as described by Maurice Merleau-Ponty, is created.

Keywords

intermediality, interferenciality, media transitions, indices of corporality, poetry of unnecessary things